

Мәтінді психолінгвистикалық аспектіде зерттеу**Study of the text in the psycholinguistic aspect****Жанар Копбаева**
Zhanar Kopbaieva**Түйіндеме**

Мақалада көркем мәтінді психолінгвистикалық аспектіде зерттеу мәселесі зерделенеді. Психолінгвистикаға арналған ғылыми еңбектерге шолу жасалады. Көркем мәтінді психологиялық тұрғыда бағалаудың ерекшелігі ондағы корреляциялық элементтердің көрінісі мен автордың жеке түсінігі өзара тығыз байланыста қарастырылады.

Кілтсөздер: психолінгвистика, мәтін, эмоционалды мағына, тілдік құрылым, психологизм

Abstract

The article examines the problem of studying an artistic text in the psycholinguistic aspect. A review of scientific papers devoted to Psycholinguistics is provided. The specifics of psychological evaluation of an artistic text are considered in close connection with the manifestation of correlative elements in it and the author's personal understanding.

Keywords: psycholinguistics, text, artistic text, emotional meaning, language structure, psychologism

Көркем мәтіндер әртүрлі болуына байланысты оларға біржақты мінездеме беру – өте күрделі мәселе. Мысалы, ғылыми мәтіндерде белгілі бір теорияның қорытындысы, анықтамасы берілсе, көркем мәтіндер түйсік пен эмоцияның көмегі арқылы адамның сезіміне әсер етуге бағытталады.

Көркем әдеби шығарманың мазмұны өнер әлемін танып қоюмен ғана шектелмейді, сонымен бірге, ішкі жан дүниенің сарайына, сезім әлеміне өзгерістер ендіріп, қабылданған ақпарат ми жадында сарапталады. Жалпы, адамзат жаратылғаннан бері өзін-өзі тануға деген талпынысы толастаған емес. Адам баласында болатын табиғи, биологиялық, физикалық, психологиялық, сезімдік құбылыстарды әр ғылым өз саласы бойынша зерттейді. Соның ішінде, әдебиет «адамтану» ғылымы деп есептеліп, адамзаттың «сую, кую үшін, азап шегу үшін жаралған» [1; 192 б.] жұмбаққа толы әлемін жан-жақты зерттейтін пән ретінде танылды.

Адам психикасы, оның құпиясы мен мол табиғаты, естілік және ессіздік сияқты т.б. психологиялық үрдістер философия, психология және әдебиеттану ғылымдарында жан талдау тәсілін тудырып, адам мәселесін тереңдей зерттеуге зейін қоя бастады.

Көркем шығарма дәлдігі – адамның ішкі әлемінің, құпия-қалтарыстарының нақты бейнелеуінде. Демек, кейіпкердің ішкі және рухани әлемін, іс- әрекетінің себеп-салдарын көркемдік тұрғыда зерделей зерттеп, жан-жақты тілдік талдаулар жасағанда ғана мәтінді психолінгвистикалық тұрғыда бағалауға болады.

Ұлы суреткер М.Әуезовтің нағыз көркем прозаға: «...психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ – тақ жолы», – деп берген анықтамасы да осыған айқын дәлел [2; 12 б.] .

Мәтінді қабылдау арқылы оқырман өзінің парасаты мен эмоциялық жігерлі қасиеттерін дамытып, өзіндік эстетикалық, этикалық позицияларын айқындай түседі. Ойлауға, сезінуге, толғануға тән қасиеттерін жетілдіреді. Осыған байланысты орыс ғалымдары көркем мәтіннің психологиялық жағына баса назар аударып, ерте кезден бастап зерттеу нысандарына айналдырған. Жалпы, орыс тіл біліміндегі мәтіннің

көркемдік айшықтарын психоллингвистика тұрғысынан бағалауға көптеген ғалымдар еңбек етті. Олар көркем мәтінді лингвистика және психология тұрғысынан ғылыми түрде зерттеудің қажеттігін түсінді. Демек, психоллингвистиканың негізгі қызметі – адамның сөйлеу механизмінің құрылысы мен әрекетін белгілі бір мөлшердегі тіл құрылысының көзқарасы тұрғысынан қарастыру. Сондай-ақ, психоллингвистикада қабылдаудың рецепторлық ережесіне сүйене отырып, сөйлеушінің қабылдауымен бірге, ақпараттың миға «құйылуының» бір жақты процесі ретінде қарастырған. Орыс ғалымдары, рецепторлық теорияға тиісінше сөйлемнің қабылдануын, атап айтқанда, сөйлеуді қозғайтын сөздің, дыбыстың, буынның міндетін іске асыратын белсенді динамикалық процесс ретінде анықтаған. Ғылым саласының зерттеу объектісі туралы орыс ғалымы А.А.Леонтьев: «Психоллингвистика – тіл құрылымы мен тіл қабілетінің арасындағы қатынас, оның тақырыбы болып табылады. Сөйлеу әрекеті – тұтас сөйлеу механизмін, нақты психикалық үйлесімділікті, сөйлем құрамындағы ойды, логиканың қатысуын қарастырды», – деп [3; 120 б.] тұжырым жасаса, Д.Слобин: «Психика тілді игерудің және оны қолданудың негізінде жататын ойлау процесін зерттеуде психология мен лингвистиканың рөлі ерекше», – деп көрсетеді. Олай болса, психоллингвистика сөйлемдердің туып, қалыптасып, қабылдануын негізге алады. Демек, лингвистика мен психологияның ортақ пәні – тіл жүйесі болып табылады. Ал тіл – математикалық теория, яғни информацияның базалық көзі. Ендеше көру, сезу мүшесі арқылы қабылдаушы алынған ақпаратты ми жадында сараптайды. Ол декодтау процесі арқылы жүзеге асады [4; 87 б.]. Ғалым А.А.Леонтьев оны «сөйлесім әрекеті» («речевая деятельность») деп атаған, яғни қатынас жасау, ойды сыртқа шығару құралы деп есептеген [3; 92 б.].

Психологиялық мәселелер жөніндегі ойлар мен анализдердің мүмкіндігі ғылыми тұрғыда жүргізілген зерттеу тәжірибелерінің нәтижесі көркем мәтінді қабылдауға, түсінуге, сезінуге, сонымен бірге, сөйлеу жүйесінің теориялық тұрғыда қалыптасқандығын көрсетті. Алайда, бұл ғылым саласының тарихы Одақ көлемі мен шет елдерде ғана арнайы зерттеліп, келелі теориялық проблемалар мен әдіснамалық арналары жайында іргелі талдаулар жүргізіліп, көптеген еңбектер жарық көрді. Олар белгілі орыс ғалымдарының психологтары (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубенштейн, А.Р.Лурия т.б.) мен лингвисттерінің (И.А.Бодуэн де Куртене, А.А.Потебня, Л.В.Щерба, А.А.Леонтьев) еңбектеріндегі алғашқы ойлармен, пікірлермен, тұжырымдармен толығып, кемелдене түсті. Кеңес еліндегі зерттеу жұмыстарының қорытындысы психологиялық негіздер мен лингвистикалық ойларды тоғыстырды. Зерттеу еңбектерінің барысы мен жобасы соңғы жылдардың ширегінде қайта өңделіп, кең көлемдегі психоллингвистика атты ғылыми сала қалыптасты. Бұл саланың, яғни психоллингвистиканың ең негізгі, әрі күрделі мәселелерді талқыланды. Мәселен, орыс ғалымдары С.Ф.Занько мен Л.А. Андрееваның «Лингвистика және психоллингвистика» деген еңбегінде жете қарастырылады. [5; 123 б.] Сонымен бірге, А.А.Залевскаяның «Введение в психоллингвистику» [6; 85 б.], В.П.Беляниннің «Психоллингвистические аспекты художественного текста» [7; 98 б.] т.б. ғалымдардың еңбектері жарық көре бастады. Аталған еңбектерде:

- мәтінді қабылдау, сезіну бір деңгейдегі процесс еместігі анықталды;
- мәтінді қабылдау негізінде сезімге берілген эмоционалды нәзік иірімдер қасиеті, терең ой толғамдар көрінісі мен сөйлеу жүйесінің элементтері көрініс тапты;

Орыс ғалымдарының жүргізген эксперименталды зерттеулер нәтижесі Ю.А.Сорокиннің «Психоллингвистические аспекты изучения текста» [8; 198 б.] атты еңбегінде жүзеге асты. Онда мәтінді қабылдау процесінің белгісі ретінде, реципиенттің ой-санасында қабылданған, сана арқылы сараланған мәтіндегі субъектілік

көзқарастармен көбіне автор ойына қайшы келетін көріністерді сипаттаған. Сондай-ақ, мәтінді қабылдау процесінде болатын психологиялық, физиологиялық белгілерді анықтады. Ол бір ғана мәтінді қабылдау процесінде әр реципиенттің өзіндік ерекшелігін, ойлау дәрежесін зерттеуге мүмкіндік берді.

Аталған ғалымдардың зерттеу еңбектерімен қоса, В.П.Беляниннің «Психолингвистические аспекты художественного текста» [7] жұмысында мәтіннің құрылымына талдаулар мен жинақтаулар жүргізіп, оқырманға тигізер әсері мен қабылдау әрекетінің ерекшелігі анықталған. Онда жүргізілген лингвистикалық, семантикалық зерттеулер мен талдаулардың қорытындысы тілдік, психологиялық сипатта анықталып, ғылым саласына үлкен жаңалықтар қосты. Ғалым мәтіндерді жинастырып, олардың қабылдау ерекшеліктеріне байланысты арнайы эксперимент тәсілдерін жүргізген. Олған көркем шығармалардан алынған үзінділерді келтірді. Ол мәтіндердің әрқайсысы белгілі бір эмоциялық мағынада болды. Негізгі мақсат – мәтіннің психолингвистикалық доминант қызметіндегі сипаты мен оқырманның мәтінге берген өз бағасы, пікірі, қабылдауындағы ерекшелігі, таным-түсінігі т.б.

Нақтылы зерттеулердің нәтижесі мен мәтіндегі талдау әдісі М.В.Аралов, А.А.Поликарпов, М.А.Морусенко, Ю.А.Тулдаева еңбектерінде көрініс тапты. Бұл жұмыстарда көркем мәтіннің жаңа қырлары айқындала түсті, яғни белгілі бір шығарманы спецификалық тұрғыда анықтау аздық етті. Оның аса күрделі, әрі көп қатпарлы сырларына психологиялық тұрғыда баға беру жағы жетіспей жатты. Сондықтан да зерттеуші ғалымдар көркем мәтіндегі лингвистикалық зерттеулердің қатарына тек тілдік тұрғыда жүргізілген талдаулармен шектелмей, оған қоса қажетті деңгейде психологиялық тұрғыда талдау, бағалау, зерттеу керектігін анықтады. Сонымен бірге, Кеңес елінде жүргізілген талдау жұмыстары көркем мәтіндегі жеке тұлғалар табиғатына, кейпіне ену немесе оның ойымен, көзқарасымен санасу әрекеті сыналды. Онда тіпті жекелеген әдебиет сыншыларының еңбектерінен тілдік, сондай-ақ, философиялық тұрғыда баға берілген, психологиялық негізде сезініп, қабылданған ой – тұжырымдарды көруге болды. Демек, орыс ғалымдарының зерттеу нәтижелерінде тек бір психология ғылымының негізінде адамның ішкі және жан дүниесіндегі қалыптасу әрекеті анықталса, бұл құбылыс та мәтін табиғатынан көрініс тапты, яғни мәтінге жүргізілген лингвистикалық және психологиялық зерттеулер – адамның ойлау қабілетін дамытты, қарым-қатынас құралы бола алды, мәдени қалыптың мән-мағынасын, тіпті жекелеген дара тұлғаның психологиялық жай-күйін бере алды.

Шығарманың роман, повесть, әңгіме тәрізді түрлі жанрлық ерекшеліктері, олардың көлемімен тығыз байланысты. Кең көлемді шығармалардың көркемдік ерекшелігі де өзге мәтіндермен салыстырғанда тақырыбы, идеясы, образдар жүйесі мен эстетикалық құрылымы күрделі. Ал, қысқа мазмұнды тексттерді түсіну, қабылдау роман тәрізді көркем шығармалармен салыстырғанда өзгеше. Көркем мәтінде эмоция басым болса, ғылыми аннотациялық мәтіндерде ол аз, жұмсалы аясы тар. Сондықтан да оқырман түрлі мәтіндерді оқып танысқанда, қилы психологиялық өзгеріске түседі, ендеше, шығарма тілін жете қабылдауда, бағалауда оның жанрлық ерекшелігі де әсер етеді. Бұл жөнінде ғалым Л.В.Щерба да көркем мәтіннің көптеген нұсқада жұмсалы мүмкіндігін айтқан [9; 145], яғни оның ғылыми мәтінмен салыстырғанда қолдану өрісі молырақ екенін байқаған. Сондықтан да оны жете бағалау, құрылымдық ерекшелігін кеңінен түсіну – шеберліктің биік шыңы деп бағалаған. Алайда, Л.В.Щербаның маңызды бақылауы мен көркем мәтін тілін қабылдау әдісі өз кезінде зерттеу аясын таппады. Бірақ ғалым ұсынған зерттеу әдісі мәтінді теориялық және психологиялық тұрғыда бағалаудың үздік үлгісі еді. Ал ғалым Л.С.Выготский де өз тұжырымдамасында көркем мәтінді психологиялық тұрғыда қарастырумен бірге, көркем шығарманы мәдениеттің, ұлттық сана-сезімнің белгісі ретінде қабылдаған. Зерттеуші мәтінді терең түсініп, жете

бағалау үшін ондағы элементтерді талдай отырып, автордың психологиялық жан-күйіне еруге, терең сырларына бойлауға болатындығын анықтаған [10; 45 б.].

Көркем мәтінді психологиялық тұрғыда бағалаудың ерекшелігі ондағы кореляциялық элементтердің көрінісі мен автордың жеке түсінігі өзара тығыз байланыста қаралады. Сондай-ақ, көркем мәтіннің тілдік табиғаты автордың жеке таным-түсінігіне айналады. Бұл жөнінде Г.О.Винокур [11; 210 б.] мынадай ұйғарымдар жасайды, яғни көркем мәтіндегі автордың өзіндік тұлғасын қайта қарау мүмкіндігін тілдік талдаулар көмегімен жазушы тілін зерттеу мақсатында, оның «ішкі әлемін» («внутренний мир»), «жан дүниесін» («душу») тануға болады. Ғалымның пікірінше, бұл мүмкіндікті мәтін тілін тыңдаушы немесе оқырман терең түсініп қана қоймайды, сондай-ақ, оны қабылдауға, сезінуге болатындығын түсінеді. Тіпті, 1946 жылдың өзінде Г.О.Винокур мәтін жүйесіндегі жеке пікірлерден, монолог тәрізді ішкі сезім толғаныстарынан жазушының жан – жүйесіндегі сан алуан қалыпқа түскен мінез жұмбағын шешуге, яғни мәтіндегі сөздің қандай қалыпта, қуанышта немесе қайғылы халде тұрғандығын сезуге болатындығын айтқан. Оның жеке басының қасиеті сол мәтінде сезімге беріліп жырлауда немесе немқұрайлы баяндауда байқалады. Бұл көріністер түрлі типтегі мәтін құрылысынан көрініс табады. Ол – көркем мәтінді құрайтын тілдік құрылым мен эмоционалды мағынасы және психологизм. Бұл жөнінде В.П.Белянин: «В психологии доминанта обозначает временно господствующую, рефлекторную систему, которая обуславливает работу нервным центром организма в данный момент времени и тем самым придает определенную направленность», – деп санаған [7; 67 б.].

Көркем мәтіннің типологиялық қалыпты мәселелеріне: оны жіктеу, табиғатына, жанрлық ерекшелігіне қарай талдау жұмыстары жатады. Бұл концепцияны қарастыруда Ф.Шиллер, К.Г.Юнг, Д.Спингарн, У.Эко, А.Морье тәрізді ғалымдар баса назар аударып, дәл осы мәселеге байланысты зерттеу жұмыстарын жүргізген. Жалпы мәтіндегі таным-түсінік жүйелі түрде орталық жүйке-жүйеге, ми орталықтарына тікелей бағынышты. Көркем шығармада болатын сезім толғаныстары бүкіл денені билеп, адам кейпін ерекше әсерге бөлейді. Барша дене қызметінің басын бір сәтте біріктірумен сезім өздігінен организмге пайдалы не зиянды әсердің хабаршы қызметін атқарады. Сезімдік сигнал әсері дененің жауап әрекеті айқындалмай жатып та санаға жетуі мүмкін. Сезім ықпалынан адамның ішкі тән қызметі өзгеріске түседі: қан айналымы, дем алыс, ас қорту, ішкі және сыртқы секреция бездері.

Сезімнің пайда болуы мен қалыптасуында үлкен ми жарымшарлар қабығы маңызды қызмет атқарады. Ми қабығы эмоция жемісі мен көрінісін реттеп, денедегі барлық құрылыстарды өз қызметіне алады, қабақ асты орталықтарын тежеумен, оларға басшылық етеді. Нақты доминант ретінде организмнің мінез-құлқын, мақсатты бағытының жүйесін, түрлі рефлекторлық құлықтың не белсенді, не баяу қалыпты көрінісін тек мәтін табиғатынан анықтауға болады.

Көркем мәтіндегі эмоционалды-мағыналық доминант көптеген психологтардың, лингвисттердің пікірінше, (көбіне В.П.Беляниннің) сөйлеуші адамды табиғатынан өзгеше түрде сипаттайды, бұл мәтін құрылымына байланысты анықталады. Жазушы ақиқат өмірдің кез келген оқиғасын емес, тек оның өз көңіліне жақын келген, жүрегімен сезілген көріністерді ғана бейнелейді.

Демек, көркем мәтін – адамдардың қоғамдық-коммуникативтік әрекетінің, олардың арасындағы түсінісудің ерекше құралы. Мәтін өз функциясында жеке адамдар арасындағы қатынас, сөйлеу және ойлау әрекетінің нәтижесінде алмасу құралы ретінде де көрінеді. Оларды психолингвистикалық қырынан зерделеу бүгінгі зерттеулердің өзектісі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. ІҮ том. Психология. – Алматы: Ғылым, 1998. – 448 б.
2. Әуезов М. Анкетаға жауап // Жұлдыз. – Алматы: 1991. №10.
3. Леонтьев А.А. Языкознание и психология. – М.: Наука, 1997. – 118 с.
4. Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика. – М.: Прогресс, 1976. – 350 с.
5. Занько С.Ф., Андреева Л.А. Лингвистика и психоллингвистика. – Казань: 1972. – 139 с.
6. Залевская А.А. Введение психоллингвистику. – М.: Росгосгумунив., 2000. – 187 с.
7. Белянин В.П. Психоллингвистические аспекты художественного текста. – М.: Московский университет, 1988. – 218 с.
8. Сорокин Ю.А. Психоллингвистические аспекты изучения текста. – М.: Наука, 1985. – 245 с.
9. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
10. Выготский Л.С. Собрание сочинений. 6-том. – М.: Педагогика, 1982. – 487 с.
11. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1991. – 447 с.